

O'ZBEK TILI TARAQQIYOTIDA SHARQ TILLARINING O'RNI

Farangiz Abdurahmonova

Termiz davlat universiteti o'zbek filologiyasi fakulteti talabasi

Annotatsiya: Maqolada o'zbek tili lug'at boyligidan o'rin olgan aksariyat so'zlarning etimologiyasida fors va arab tillarining bemisl o'rni xususida so'z boradi. Chunonchi, ayrim so'zlar va toponimlarning kelib chiqishidagi qiziqarli faktlar keltirib o'tilgan.

Kalit so'zlar: etimologiya, arab tili, fors tili, arabiy birikma, toponimika, fe'l boblari, leksikaning boyish manbalari.

Dunyo tillari chamanzorining o'z yoqimli xonishiga, xush ovozigga ega go'zal bulbuli-ona tilimiz desak, mubolag'a bo'lmaydi. Jahondagi tillarning bari o'z grammatikasi, fonetikasi, leksikasi va etimologiyasiga ega bo'lganidek, o'zbek tilining ham shu bugungacha bosib o'tgan o'ziga xos tarixiy yo'li mavjud. Bu yo'l juda qadim zamonlarga, proto til, ya'ni bobo til bo'lmish qadimgi turkiy tilga olib boradi.

Hech qaysi til boshqa tillar bilan aralashib, aloqa qilmasdan, ulardan so'z olmasdan boyiy olmaydi, xuddi shunday o'zbek tili ham o'zga tillar, misol uchun, arab, fors, rus, ingliz, xitoy, turk va tojik tillari bilan munosabatga kirishib, ulardan o'ziga ko'plab yangidan yangi leksemalarni kiritdi. Aslida, til doimo to'xtovsiz ravishda rivojlanib, boyib boradi. Uning boyishi 2 xil usulda amalga oshadi.

1. **Ichki imkoniyat asosida.** Bunda tilning o'z ichidagi imkonlaridan foydalaniladi, ya'ni bu usul a] yangi so'z yasash (dasturchi, tadbirkor, raqamlashtirish); b] shevadan so'z olish (mengzamoq); c] so'z ma'nosini o'zgartirish (sichqoncha, kuchukcha) orqali yuzaga chiqadi.

2. **Tashqi imkoniyat asosida.** Tilning chet tillardan so'z olishi, ya'nikim olinma so'zlar orqali boyish manbasidir. Biz ham ushbu maqolada aynan o'zlashma so'zlarga g'risida mubohasa yuritimiz.

Ekspertlarning tasdiqlashicha, ma'lum bir tilning rivoji millat va xalqning tarixiga borib taqalar ekan. Darhaqiqat, o'zbek tilidagi evrilishlarni, uning tarixiy tadrijini vatanimiz O'zbekistonning o'tmishi ham tasdiqlab turibdi. Tarixdan ma'lumki, VIII asrda o'lkamizga arablar bostirib kelgan hamda ular o'z madaniyatini, dinini va tilini xalqqa singdirmoqchi bo'lganlar. Shu tariqa tilimizda yangi leksemalar, oldin mavjud bo'lmagan terminlar paydo bo'lgan va bu so'zlarning deyarli hech biri hozir ham iste'moldan chiqib ketmagan.

Maktab, ta'lim, kitob, kutubxona, muallim so'zlarining kelib chiqishiga, qaysi tildan kirib kelganiga hech qiziqqanmisiz? Ularni sof o'zbekcha so'zlar deb o'ylarsiz, balki. Biroq unday emas, ular arabiy leksemalardir va ular arab tilidan o'zlashgan.

Arab tili dunyodagi eng murakkab tillardan biri, shuning uchun unda soʻzlarning yasalishi ham soddagina emas.” Arab tilida oʻzak soʻzning lugʻaviy maʼnoga ega boʻlgan eng kichik va boʻlinmas qismidir. Soʻzlarning oʻzagi undosh tovushli birikmadan iborat boʻladi. Mazkur undosh tovushlar soʻz oʻzagi qaysi shakl, yaʼnibobga solinishidan qatʼi nazar doimo saqlanadi. Boshqacha qilib aytganda, ular

poydevorini tashkil etadi. Lekin shuni ham hisobga olish kerakki, hech qaysi soʻz faqat oʻzak undoshlarining oʻzidagina iborat boʻlmaydi. Har bir soʻz oʻzakdagi uch undoshdan tashqari u yoki bu unli tovushlarni, baʼzan esa qoʻshimcha undoshlarning

tarkibi soʻzning qaysi bobga tegishli ekani bilan belgilanadi”.(1:307) Xullas, bitta oʻzak turli xil soʻzlarning yasalish asosi boʻla oladi. Masalan, بَيْت (yozmoq) feʼl

oʻzagidan hozirgi oʻzbek adabiy tilida hamda omma orasida muntazam qoʻllanadigan quyidagi soʻzlarni yasash mumkin: كِتَاب - kitob, كَاتِب - kotib, مَكْتُوب - maktub, مَكْتَب - maktublar, مَكْتَاب - maktablar. Bundan tashqari, عَلِمَ - bilmoq, oʻrganmoq

- feʼl oʻzagidan esa عَلِمَ -ilm, عَالِم -olim, مَعْلُوم -maʼlum, تَعْلِيم -taʼlim, مَعْلَم -muallim, اعْلَم - eʼlon. Bu kabi **arabiy oʻzlashmalar** oʻzbek tilida juda koʻplab uchraydi. Arabiy oʻzlashmalar arab tilidagina mavjud feʼl boblari bilan chamcharbas bogʻliq. Arabtilidan oʻzbek tiliga oʻtgan aksariyat soʻzlar feʼllardan yasalgan. Arab tilidagi feʼllardan yangi soʻz yasash uchun, kerakli maʼnoni hosil qilish uchun oʻziga xos qolip

- **feʼl boblariga** solib ishlatiladi. Arab tilida jami 15 ta feʼl bobi mavjud, biroq ularning hammasi ham keng isteʼmolda emas. Faqat 9 tasi keng qoʻllanadi, yaʼni I, II, III, IV, V, VI, VII, VIII, X boblardan yasama soʻz hosil qilish ommalashgan. Har bir bobning alohida qolipi bor. Bu qoliplarni ifoda etish uchun foydalaniladi. عَلَّمَ - qilmoq feʼli negizidan

Bunda ف -oʻzakdagi 1-undoshni, ع -2-undoshni, ل -3-undoshni aks ettiradi. Bu undoshlar saqlangan holda feʼlga unli, qoʻshimcha undoshlar yoxud harakatlar birlashtirilib alohida boblar paydo boʻladi. Misol uchun,

Feʼl bobi	Masdar qolipi (qisqartirilgan infinitiv)	Aniq nisbat sifatdoshi qolipi	Majhul nisbat sifatdoshi qolipi
I bob	Masdar uchun aniq	فاعل - foil(bajaruvchi)	مفعول - mafʼul(obyekt)

ma'nosida qo'llangan. Majbur so'zi ham bu ikki so'zga o'zakdosh bo'lib, majbur "jabr bilan singdirilgan, qilinishi shart bo'lgan, noiloj" degan ma'noni anglatadi.

Chunonchi, Navoiy bobomiz yana bir g'azalida shunday o'tli misralarni qog'ozgatushirgan:

Layli andin qo'ydi **Majnun** ko'ngilda rohat g'amin

Kim, yo'q erdi manzil ul vodiya andin pokroq. Boshqa g'azalida esa:

Junun vodiysig'a moyil ko'rarmen jon-u zorimni Tilarmen bir yo'la buzmoq buzilg'on ro'zg'orimni.

Ushbu jumlar Navoiy dahosining o'zbek adabiyoti ganjida naqadar yuksak mavqegallaganini yaqqol ko'rsatib turadi. Ushbu baytlarda qo'llangan Majnun va junun so'zlari arabiy o'zlashma bo'lib, junun lug'atlarda arab tilidan olinib, "jinnilik, telbalik, aqldan ozgan" degan ma'noni ifodalaydi, Majnun esa lug'atlarda - arabcha, "jinni, devona", istilohiy ma'noda "ishq yo'lida telba bo'lgan oshiq" ma'nosini beradi. Navoiy "Layli va Majnun" dostoni ham muhabbat yo'lida telba, jinni bo'lib qolgan Qays haqidadir. Demak, arabiy o'zlashmalar o'zbek leksik boyligini rivojlantirishga, yangi so'zlarning o'zbek tiliga kirib kelishiga xizmat qilgan ekan.

O'zbek tilining rivojida arab tilidan tashqari fors tili ham juda katta rol o'ynagan.

XVasrda o'z cho'qqisiga ko'tarilgan mumtoz adabiyot vakillari - ulug' Movaraunnahr adiblarining aksariyati forsigo'y bo'lgani, qolganlari esa hech bo'lmaganda

zullisonaynlik an'anasiga sodiq qolib, forscha she'rlar bitgani, ayniqsa, "nazm gulistonining andalibi nag'masaroyi" Alisher Navoiy bobomizning forscha she'rlardan tuzilgan "Devoni Foni" to'plami ham fikrimizning yorqin dalilidir. Shuningdek, hozirgi kunda ham fors tilidan olingan so'zlar xalq orasida keng qo'llaniladi. Ulardan ayrim juda qiziqarli faktlarni keltirib o'tamiz.

Avvalo, o'zbek tilida mavjud so'z yasovchi qo'shimchalarga to'xtalsak, aslida, bu qo'shimchalarning ko'pchiligi fors tilida alohida so'z sifatida ishlatiladi.

-*kash* qo'shimchasi- forscha "kashidan"-tortmoq fe'lidan olingan. Undan aravakash, tuyakash, suratkash, paxsakash so'zlari yasalgan.

-*paz* qo'shimchasi-(forscha "puxtan"-pishirmoq) somsapaz, oshpaz, kabobpaz;

-*boz* qo'shimchasi ("bozidan"- o'ynamoq) dorboz, kaptarboz, masxaraboz;

-*shunos* ("shunostan"-tanimoq, bilmoq) adabiyotshunos, tilshunos, tuproqshunos;

-*xon* ("xondan"-o'qimoq) kitobxon, g'azalxon, gazetxon;

- *do'z* (“do’xtan”-tikmoq) do’ppido’z, mahsido’z, etikdo’z kabi so’zlarning yasallishifors tiliga borib taqaladi.

Shuningdek, ba’zi so’zlar shunchaki forscha 2 so’zning qo’shilishidan hosil bo’lgan vahozir ham o’zbek tili so’z boyligining bir qismi bo’lib xizmat qilmoqda. Masalan, *mo’ysafid* so’zi forscha “mo’y”- soqol, “sefid”- oq so’zlarining, *sartarosh* so’zi “sar”- bosh, “taroshidan”- qirmoq fe’lining hozirgi asosi “tarosh” ning , *durbin* istilohi “dur”- uzoq, “bin” (“didan”-ko’rmoq so’zining hozirgi zamoni)ning birikishidan, *xudbin* so’zi esa “xud”-o’zi, “bin”-ko’rmoqning; *chorva* so’zi esa “chor”- to’rt, “po”-oyoq (tarixiy- etnik jarayonlarda ba’zi fonetik o’zgarishlarga uchragan) birikishidan vujudga kelgan. Dono va nodon so’zining etimologiyasi ham nihoyatda qiziqarli. “Donestan”-bilmoq so’ziga “o”-hozirgi zamon sifatdosh qo’shimchasining; bu asosga esa –no inkor bildiruvchi qo’shimchaning qo’shilishi natijasida dono va nodon istilohlari paydo bo’lgan.

Binobarin, hatto ba’zi joy nomlarining kelib chiqishida ham fors tilining hissasi bor. Sariosiyo so’zi forscha “sar”-bosh, “osiyo”-tegirmon so’zlaridan yasalib, tegirmon boshi degan ma’noni ifodalaydi. Butun O’zbekistonga, balki chet eldan keladigan turistlarga ham ma’lum va mashhur Sangardak so’zi ham forscha “sang”- tosh, “gardak”-yumaloq so’zlaridan kelib chiqqan. Denov tumani esa “dehqishloq,”no’v”-yangi so’zlaridan olingan.

Xulosa qilib aytganda, mazkur so’zlarning barchasi arab va fors tillaridano’zbek tiliga aynan olib kirilgan, lekin til sohasining mutaxassislari, ona tili va adabiyot o’qituvchilari hamda shu sohada o’qiyotgan oliy ta’lim muassasalari talabalari bularning etimologiyasini bilsa, nur ustiga a’lo nur bo’lar edi. Filologiya yo’nalishi talabalariga universitetda Sharq tillari fanining o’tilishidan asosiy maqsadham shu - o’zbek tili tarixini, uning lug’at boyligidan o’rin olgan olinma so’zlarning etimologiyasini o’rgatishdir. Zero, bularni o’rganish orqali mumtoz adabiyot, g’azal tahlili va navoiyshunoslik kabi fanlarni oson o’zlashtirish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati:

1. Fors tili. N. Murodov. Termiz davlat universiteti NMM nashriyoti. Termiz-2022.
2. O’zbek tilidan ma’ruzalar to’plami. N. Erkaboyeva. Yosh kuch. Toshkent-2021
3. O’zbek tilining izohli lug’ati. I-V jildlar. O’zbekiston milliy ensiklopediyasi. Toshkent-2020.